

"Fenomenologie van de geest"

Waarom zou je nu Hegel lezen?

Deze moderne denker kan ons helpen. Ook hij leefde aan het einde van een tijdperk.

Zoals wij.

Een gastartikel van **Judith Butler**

12 februari 2020, 16:52 uur / Bewerkt op 18 februari 2020, 14:48 uur / DIE ZEIT Nr. 8/2020, 13 februari 2020

<https://www.zeit.de/2020/08/phaenomenologie-des-geistes-friedrich-hegel-judith-butler>

Vertaald uit het Duits door Dick van der Wateren

GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL

250 jaar geleden, op 27 augustus 1770, geboren.

Hij wordt beschouwd als de denker van de moderne burgerlijke maatschappij. Op 14 juli van elk jaar dronk hij een glas champagne op de Franse Revolutie.

"Waarom zou je Hegel nu lezen?" vragen we ons af. Het probleem van "nu" is iets dat Hegel in zijn *Fenomenologie van de Geest* uit 1807 behandelt: Het Nu is precies het moment waarop het Nu vergaat en een Geweest wordt. Hegels denken is niet zo passé als we misschien denken. Tegenwoordig leven velen van ons in angst, of zorg, of zelfs in rouw, omdat we geloven dat de democratie van binnenuit te zeer onder druk staat, zelfs dreigt te worden

afgebroken. Is de tijd van de democratie voorbij, en kan de democratie pas een realiteit worden op het moment dat ze vergaat?

Ik zal geen woorden vuil maken aan de enorme uitdagingen waarvoor we in deze tijd gesteld staan. Maar dit gevoel dat een tijd of een tijdperk voorbij is, is een terugkerend gevoel. Hegel wist het en dacht erover na. Het is waar, het gevoel van tijdelijke desoriëntatie waarmee we leven is zeer reëel, en we kunnen wellicht in de verleiding komen te proberen deze angst, die ons permanent vergezelt, te overwinnen door een bepaalde overtuiging te ontwikkelen: De aarde is teloorgegaan, de democratie is voorbij, de toekomst is afgesloten.

Deze vorm van fatalisme lijkt echter aan een overtrokken gevoel van zekerheid. Als er wordt gezegd dat een historische tijd voorbij is, betekent dit alleen maar dat we een zeker gevoel voor de historische tijd hebben verloren, dus de vraag is nu in welke tijd we ons bevinden. Hegels beschouwingen over de Franse Revolutie roepen deze vraag op als een belangrijke tijdsvraag, die zich voordoet onder de omstandigheden van de revolutie, namelijk: Welke tijd is dit? – *What time is it?*

Natuurlijk beweer ik niet dat we in revolutionaire tijden leven – of misschien doen we dat wel zonder dat ik het doorheb. Maar de voorwaarden voor onze tijdservaring lijken niet langer van toepassing te zijn. Misschien omdat we ons door verschillende interculturele ontmoetingen realiseren dat mensen kunnen leven met heel andere gevoelens over het verleden, het heden en de toekomst. Of omdat wat sommigen "vooruitgang" noemden, "vernietiging" betekende voor anderen.

Het is duidelijk dat we er ten onrechte vanuit zijn gegaan dat de tijd zich in een rechte lijn voortbeweegt, zonder enig gevaar voor achteruitgang of omkering. Misschien dachten we dat economische rationaliteit onmogelijk het paradigma van de Rede kon worden en dat over een ethiek van gastvrijheid in Europa niet te onderhandelen viel. Misschien dachten we dat de milieubeweging sterk genoeg was om de soorten en de wereld te redden. Misschien geloofden we dat nationalisme en bezitterig individualisme geleidelijk aan plaats zouden maken voor een transnationale gemeenschap.

Wat ik "desoriëntatie" noem is tegelijkertijd een gevoel van shock, verlies, nederlaag en ontgoocheling. Maar het is ook een situatie die een vraag oproept en zelfs een onderzoeksdrang ontketent: Welke tijd is dit? Als we het als een vloek zien om in deze tijd te leven, of als we bang zijn dat de volgende generatie ons zal vervloeken omdat we hen een verwoeste wereld hebben nagelaten, kunnen we misschien op zijn minst twee vragen in gedachten houden. Hoe kan dit gevoel van wereldvernietiging ons een weg vooruitwijzen? Waar en hoe kunnen we dit historische leven, het leven dat we in deze historische tijd leiden, bevestigen?

Ik stel voor dat we onze blik weer op Hegel richten om vooruit te kijken - en daarmee diegenen tegenspreken die ons ervan willen overtuigen dat het denken van Hegel per definitie altijd te laat komt om voor het heden nog nuttig te zijn. Want Hegels filosofie stelt ons in staat om te begrijpen hoe sociale verbanden ontstaan uit potentieel gewelddadige conflicten, en richt zich dus op het heden en onze desoriëntatie. We zijn niet de eersten die zich afvragen wat ons als maatschappij bij elkaar houdt.

Zijn er sociale verbanden die voor ons een wederzijdse verplichting met zich meebrengen? Deze vraag veronderstelt dat we onszelf niet alleen kunnen zien als zelfzuchtige individuen, maar ook als sociale wezens waarvan de wederzijdse verplichtingen hun onderlinge bondgenootschappen overstijgen. Ons leven, en onze status als sociaal wezen in het algemeen, wordt gekenmerkt door vormen van onderlinge afhankelijkheid die niet eindigen bij nationale of territoriale grenzen. Met de hulp van Hegel wil ik laten zien hoe we socialiteit en

geweldloosheid kunnen begrijpen als potentiëlen van de huidige tijd, die ons in staat stellen om andere potentiëlen aan te boren die ons historisch heden voor ons in petto heeft.

De *Fenomenologie van de Geest* begint met de zogenaamde "zintuiglijke zekerheid", want Hegel wil de ervaring van het lezen laten beginnen met wat het meest onbetwistbaar lijkt – de zintuiglijke waarneming. De zekerheden die de zintuigen bieden, blijken een onvoldoende basis van kennis te zijn, maar even onmisbaar voor elke toekomstige vorm van kennis. Naarmate we verder komen in het boek en we ervaren hoe ieder argument wordt ontvouwd en gedemonstreerd, ontdekken we dat de zintuiglijke wereld net zo onoverwinnelijk en hardnekkig is als het lichaam in Hegels vroege theologische geschriften, behalve in de vorm van zelfvernietiging en de dood.

In de *Fenomenologie* neemt de dood een meer centrale plaats in de relatie tussen Meester en Knecht in, waar twee bezielde, levende en bewuste verschijningsvormen zich van hun overeenkomsten bewust worden. Deze waardering van het eigen ik als de ander of van de ander als het eigene wordt het uitgangspunt voor wat men zelfbewustzijn noemt. Het betekent niets anders dan dat zelfkennis, begrepen als een toestand waarin men zichzelf tot object van kennis maakt (in de zin van Hegel: tot een levend object van kennis), sociaal is. Het zelfbewustzijn is nooit helemaal op zichzelf. Het is afhankelijk van een andere belichaming van het bewustzijn, wat betekent dat ik alleen maar als sociaal wezen kan beginnen aan mezelf te denken. Het is de ontmoeting, waardoor zelfbewustzijn tot uitdrukking komt. Daarom is zelfbewustzijn per definitie sociaal.

Afhankelijkheid zit vol ambivalentie

Na een korte ervaring van woede en onteigening lijkt helaas echter in de ontmoeting het besluit te worden genomen om de ander te vernietigen. We kunnen eigenlijk niet zeggen dat de één besluit om de ander te vernietigen, terwijl de ander besluit om zichzelf te verdedigen. Wat met de één gebeurt, overkomt ook de ander. Op dat moment zijn de twee subjecten in een strijd op leven en dood verwickeld, want ze zijn geschokt om een ander lichamenlijk bewustzijn tegen te komen en moeten de ander vernietigen, om wat Hegel "zelfzekerheid" noemt, terug te winnen.

Het blijkt echter: Als de ander kan worden vernietigd, kan de een dat ook. Hun levens zijn in die zin met elkaar verweven; de strategie van de vernietiging bedreigt onvermijdelijk beide. Deze erkenning is altijd wederzijds en dus kenmerkend voor een sociale relatie. Mijn leven is nooit mijn leven alleen, want mijn leven behoort a) aan levensprocessen die mij overstijgen en onderhouden, en b) aan andere levens, in zekere zin aan alle andere geanimeerde en bewuste wezens.

Als ik het leven van iemand anders vernietig, vernietig ik, kortom, mijn eigen leven, wat niet wil zeggen dat ik de enige ben die betrokken is bij wat er is gebeurd. Wat het wel betekent is dat ik, als levend wezen, geen mogelijkheid heb om mijzelf volledig van andere levende wezens te kunnen onderscheiden. Dit idee van een levende medemens is een mogelijk argument voor geweldloosheid, dat uit Hegels tekst kan worden afgeleid, ook als Hegel zelf deze argumentatie niet volgt.

Het subject van de *Fenomenologie van de Geest* weet niet a priori dat het een sociaal wezen is, maar deze kennis is het resultaat van de strijd op leven en dood. Inderdaad is het de afkeer van geweld die de sociale verbondenheid voor het eerst aan het licht brengt. Geweld lijkt een concrete mogelijkheid, maar het besef dat geweld niet zal werken, motiveert het inzicht in de ethische noodzaak om een manier te vinden om mezelf en de ander in leven te houden, ongeacht het conflict tussen ons. Op het moment dat de vernietiging van de ander als

mogelijkheid wordt uitgesloten, beseft ik dat ik gebonden ben aan die ander. Mijn leven is op de een of andere manier verweven met zijn leven. Zoals ik Hegel las, is dit beseft dat ik gebonden ben aan de ander a) een inzicht in de fysieke afhankelijkheid van elkaar en b) een wederzijdse ethische plicht.

De twee subjecten die elkaar tegenkomen veranderen niet alleen elkaar, ze komen ook uit de andere voort. Met andere woorden: Als we ons afvragen hoe een subject zich ontwikkelt, zien we dat elk subject zich vanuit een afhankelijkheid ontwikkelt, vanuit een voortdurende strijd om zich te onderscheiden. Je kunt niet vanaf het begin op eigen benen staan, je kunt niet bestaan zonder de hulp van anderen, zeker niet zonder het sociale en economische netwerk waarop de zorggever steunt. Elk subject groeit tot een zelfstandig denkend en sprekend wezen op basis van een opvoeding die onlosmakelijk met afhankelijkheid verbonden is. Soms is deze afhankelijkheid een zeer plezierige ervaring, maar soms ook is die mentaal niet te verdragen. De afhankelijkheid is dus vol ambivalentie.

Samen met Axel Honneth en andere Hegelianen ben ik ervan overtuigd dat wij het soort wezens zijn die erkenning verlangen en daardoor een manier vinden om onszelf te begrijpen. Maar wat ons verder voert dan het eerste tafereel van potentiële en wederzijdse moord is niet alleen het beseft dat de ander is zoals ik en mij gelijkwaardig, maar dat hij net als ik respect verdient. Als we onszelf als sociale wezens leren begrijpen, beseffen we ook dat we al lang verwant zijn aan degenen met wie we de voorwaarden voor erkenning hebben afgesproken, en dat deze betrokkenheid elk van ons definieert. We horen bij elkaar nog voor we elkaar erkend hebben – ook al lijkt het in het door Hegel beschreven tafereel alsof hier volwassen individuen tegenover elkaar staan, die in de loop van een vreemde reis heel toevallig op een andere levensvorm zijn gestuit.

De ethische imperatief niet te doden komt voort uit het beseft dat wat er met de ander gebeurt, mij ook kan overkomen. De sociale band tussen ons is gebaseerd op deze wederzijdse erkenning van onze levende afhankelijkheid. Natuurlijk zijn afhankelijkheid en onafhankelijkheid niet altijd prettige ervaringen. De afhankelijkheid van de arbeider van een broodheer die zijn menselijkheid niet erkent, is ten slotte onduldbaar. Bij Hegel ontstaat hier een psychoanalytisch inzicht dat afhankelijkheid zowel noodzakelijk als soms ondraaglijk is. Voor Freud is het de baby die zich onderscheidt van wie zij afhankelijk is, hoewel de scheiding nooit helemaal succesvol kan zijn. In tegenstelling tot Freud geloof ik niet dat men agressie volledig op kan heffen.

Hegel verstond onder "*Aufhebung*" (opheffing) een proces waarbij iets wordt uitgewist, overwonnen en toch bewaard.¹ De agressie handhaaft en overwint tegelijkertijd de strijd op leven en dood. En zelfs als we dit woord niet bij Hegel vinden, kunnen we er nog steeds het spoor van ontdekken, en wel in de voortdurende strijd van de knecht. Dit leidt tot een ethische imperatief die mijns inziens krachtiger is dan de wet van respect. Hij herformuleert het gebod "Gij zult niet doden!". Ethisch gezien hebben we allemaal de plicht om uitingsvormen te vinden, die niet destructief zijn; om ethische praktijken te cultiveren die anticiperen op agressie, en agressie onder ogen zien zonder deze in geweld te laten uitmonden.

Hier neem ik afscheid van Hegel

Het thema van de onderlinge afhankelijkheid wordt in de *Fenomenologie van de Geest* ontwikkeld, in het hoofdstuk over de Heer en de Knecht. De knecht wordt behandeld als een

---

¹ Hegel gebruikt het woord *Aufheben* in drie betekenissen. Het kan opheffen en afschaffen betekenen. Het betekent ook verheffen, of naar een hoger niveau tillen. De derde betekenis is bewaren.

object, en tegelijkertijd werkt hij aan een object. Is hij hetzelfde soort ding of object als het object waaraan hij werkt? Terwijl de dienaar het object bewerkt, ziet hij de effecten van zijn eigen werk, en zijn zelfbewustzijn ontwaakt naarmate deze kennis vordert. Het was ongetwijfeld verschrikkelijk om een ding te zijn, maar alleen door buiten zichzelf te staan was hij in staat om zichzelf te zien, en te beseffen dat hij iets anders is dan het object dat hij waarneemt. Zijn object heeft menselijke kenmerken. Als werkend lichaam draagt het lichaam ook kenmerken van het object.

Zelfbewustzijn is alleen mogelijk binnen een objectwereld, en niemand van ons zou in staat zijn om zichzelf als mens te herkennen zonder dingen, objecten en voorwerpen. Ze zijn niet aan ons tegengesteld, ze zijn wat ons in stand houdt, de voorwaarden van ons bestaan. De Knecht voedt de Heer, hij bouwt zijn woning, hij omringt hem met een wereld van dingen. Terwijl de dienaar voorheen geketend was aan de Heer en het object, ziet de Heer nu dat hij geketend is aan de dienaar vanwege alle goederen die hij nodig heeft om te leven.

De toekomst is verre van duidelijk als de lezer de strijd om erkenning en de strijd tot de dood achter zich heeft gelaten; als de Knecht zich van de Heer bevrijdt en de Heer terugvalt in een ontzuisterende erkenning van zijn eigen afhankelijkheid van degenen die voor hem werken. Toch komen uit deze beroemde filosofische beelden een paar principes voort. Aan het einde van het gevecht op leven en dood begrijpen we eindelijk het gebod "Gij zult niet doden!" Wat nu nodig is, is een sociale organisatie voor ons leven die met deze onderlinge afhankelijkheid van de levensgemeenschap rekening houdt en respect toont – een organisatie die niet langer gedictieerd wordt door geweld of uitbuiting.

Waar het Hegel om gaat: Elke aanval op het eigen ik of op het ik van de ander is een aanval op onze sociale verbondenheid. Als we bestaan in samenlevingen waarin we proberen het leven te respecteren van iedereen die deel uitmaakt of zou moeten uitmaken van die samenleving, zijn we vanwege dit inzicht in de onderlinge afhankelijkheid gebonden aan een beginsel van gelijkwaardigheid. Wij pleiten dan ook voor sociale voorzieningen en beschouwen deze als publieke middelen die het waard zijn om te worden onderhouden, bijvoorbeeld regels op het gebied van gezondheidszorg of milieubescherming die schoon water garandeert en de verwijdering van giftig afval. Dit betekent ook dat we in naam van ons gemeenschappelijk leven alle vormen van economische uitbuiting verwerpen; het leven waaraan we als zelfstandig levende wezens deelnemen.

Hegels visie stelt ons in staat om de pluriformiteit van de samenleving te accepteren zonder in de valkuil van fascistische ideeën over sociale eenheid te trappen of in die van de klassiek liberale ideeën over het radicale individualisme. Niettemin gaat Hegel uit van het idee van het volk als één natie en een sterke politieke vorm van natie/staatsmacht. Wat heeft Hegel ons dan nog te vertellen in een tijd waarin de nationale soevereiniteit door wereldwijde processen onder druk staat? Wie behoort er tot een samenleving? Wie mag er binnenkomen? En wie wordt er bij de grens onderschept? Hegel kan ons niet het dringend noodzakelijke antwoord geven, maar misschien kunnen we zijn werk gebruiken om onze tijd opnieuw vorm te geven. De tijd van vijandigheid tegen de mensenrechten van degenen die een toevluchtsoord, asiel of levensonderhoud zoeken om aan de armoede te ontsnappen of om te ontsnappen aan hongersnood en oorlog.

Waar het mij in dit verband om gaat is de macht om uit te sluiten, die de natiestaat in staat stelt zijn grenzen af te grendelen en zich als een gesloten eenheid te manifesteren. Wellicht dat het lezen van de *Fenomenologie* ons zal helpen ons te heroriënteren, zodat we de hedendaagse maatschappelijke waarden voor hun vernietiging kunnen behoeden. In het hoofdstuk over onderwijs merkt Hegel op dat ieder van ons bestaat in en door te spreken. Spreken is het soort actie die het individuele Ik in de wereld verankert. "Het Ik, dat zich

uitspreekt, wordt gehoord", zegt Hegel, "het is aanstekelijk: het Ik gaat direct over in de eenheid met degenen voor wie het daar is." Hier kunnen we vaststellen: Niemand claimt een identiteit "*ins Blaue hinein*",² tenzij het blauw wordt ervaren als de zuurstofrijke lucht bij de nadering van een adembenemende andere persoon. Zelfs de meest naar onszelf verwijzende uitspraken zijn bedoeld voor anderen. Elke uiting van identiteit veronderstelt de ander, vindt plaats in een omgeving van aanspreken en evolueert zo naar een sociale wereld die de identiteit overstijgt.

Onder de omstandigheden van meertaligheid is vertaling de enige manier om de taal over de nationale en territoriale grenzen heen te laten reiken. Terwijl er geen manier is om te worden erkend zonder een taal die erkenning mogelijk maakt en overdraagt, worden we erkend in en door de taal die we spreken. In een meertalige wereld wordt vertaling dus zowel middel als doel van wederzijdse erkenning.

Hegel had gelijk dat het proces van erkenning de subjecten van erkenning verandert. We worden erkend voor wie we zijn en voor de taal die we spreken, maar terwijl we worden erkend, veranderen we door dit proces. We worden anders. We maken geleidelijk aan deel uit van een grotere gemeenschap die noch door een landsgrens, noch door een nationale taal wordt bepaald. Hegel zou het op dit punt zeker niet met mij eens zijn. Hier neem ik afscheid van Hegel. Hij blijft een uitgangspunt voor mijn denken, maar hij is ook een denker die ik moest achterlaten om in mijn eigen termen te kunnen blijven denken.

De grenzen die we trekken, om ons van anderen te onderscheiden, lijken in eerste instantie noodzakelijk om te kunnen overleven. Maar degenen die we buitensluiten, zijn ook degenen van wie we – in hun afwezigheid – afhankelijk zijn om te vormen wat we onze identiteit noemen. Maar voorbij de identiteit is er de mogelijkheid tot wederzijdse transformatie – een transformatie die zowel vijandigheid accepteert, als vertaalopdracht en de mogelijkheid om de wederzijdse erkenning te vernieuwen en te bestendigen. De gesloten grens definieert de mensen binnen de grens door degenen die zijn buitengesloten. Alleen door contact met datgene wat onverwacht, beangstigend en veelbelovend is, kunnen we – hopelijk niet te laat – de verbanden herkennen die, zonder dat we het weten, ons op de proef stellen en ons echt tot leven brengen.

---

² Zomaar, in het wilde weg.

JUDITH BUTLER

Deze filosoof doceert aan de universiteit van Californië, Berkeley, en is een van de meest invloedrijke hedendaagse stemmen. Deze tekst is gebaseerd op een lezing die de 63-jarige in het Literaturarchiv Marbach gaf.